

İŞGƏLDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRZİLƏRDƏ İQLİMİN TORPAQƏMƏLƏGƏLMƏ PROSESİNDƏ ROLU (Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonları təmsalında)

Nağıyeva N.K.

*Bakı Dövlət Universiteti
numunanagiyeva@bsu.edu.az*

Torpaqəmələgəlmədə iqlimin rolu həmişə məlumdur. İqlim nəinki aşınma prosesinin istiqamətini göstərir, həm də üzvi maddələrin biokimyəvi parçalanmasının xüsusiyyətlərinə, həmçinin dolaylı yolla bitki təplərinin yayılmasına da təsir göstərir. Ayırı-ayrı torpaq təplərinin müxtəlif təbii zonalarına aid olması onların bioiqlim zonalarının fərqli olması ilə əlaqədardır.

Torpaqəmələgəlmə prosesinə yağıntı, temperatur, havanın nisbi rütubəti, həmçinin onların öz aralarındakı əlaqələri təsir edir. Arazyanı dağıtayı düzənliyində iqlimin torpaqəmələgəlmə prosesində rolunu aşağıdakı kimi izah etmək olar. Alimlər Arazyanı dağıtayı düzənliyini iqlimə görə müəyyən istə, yarımrütubətli kontinental vilayətə aid edirlər. Qışı isti və yumşaq, yayı sərin və yarımsərin qış örtüyü, yayı isti və quru olur. Temperaturun ərazidəki stansiyalar üzrə orta illik amplitudası 26,6-25,0° C təşkil edir. Əgər orta illik temperatura fikr versək, onda görmək olar ki, ayırı-ayrı stansiyalarda bu rəqəm 12,7-dən 13,7°C arasında təbəddüd edir. Müqayisəli məlumatlar göstərir ki, yüksəklik artdıqca orta illik temperatur azalır.

Makroiqlimlə yanaşı, torpaqəmələgəlmə prosesində torpağın iqlimini təşkil edən əsas elementlərdən biri kimi torpağın temperaturunun da müəyyən rolu vardır. Yaxşı məlumdur ki, torpağın temperatur rejimi, torpaqda bioloji və biokimyəvi proseslərin intensivliyini təmin etməklə, həm də torpağın həyat proseslərinin illik tsiklinin müddətini azaldılması faktorunu kəmi cəhətdən artırır. Əldə olan ədəbiyyat materialları göstərir ki, Arazyanı dağıtayı düzənliyində torpağın üst qatı ilin bütün fəasillərində atmosfer havasının temperaturundan xeyli çox temperatura malik olur.

Torpaqda gedən mikrobioloji proseslər üçün temperatur həddlərini əsas götürsək (M.M. Konova, 1951, E.N. Mişustin 1947), göstərmək olar ki, Arazboyu zona üçün torpaqda gedən daha aktiv bioloji proseslər aprel ayından başlayaraq, oktyabr ayına qədər davam edir. Torpaqda və havada mənfi temperaturun olmaması nəzərə alınırsa, belə düşünmək olar ki, bizim tədqiqat ərazilərində (Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonları) mikrobioloji proseslər bütün il boyu davam edir, yalnız qış dövründə (XII-II aylar) qısa depressiyalar baş verir.

Tədqiq olunan rayonların ərazilərində 10°C-dən çox olan müsbət temperatur turlar cəmi, rayonlarda yerləşən bütün stansiyalarda mart ayının

üçüncü on günlüyündə, bəzən isə aprel ayından başlayaraq, dekabr ayının birinci on günlüyünə qədər davam edir və 4170 – 4438°C təşkil edir. Bu rəqəmlər göstərir ki, ayırı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkilərinin (əsasən də üzüm, pambıq və b.) yetişdirilməsi üçün kənd temperaturunun bu miqdarı tam kifayətdir.

Arazyanı dağıtayı zonada şəxstəsiz günlərin sayı il ərzində Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarında 236-dən, Füzuli rayonunda isə 239 günə çatır ki, bu da orada yerləşən meteoroloji stansiyaların coğrafi yerləşməsi ilə əlaqələndirilir.

Tədqiqatlar göstərmisdir ki, Arazyanı dağıtayı düzənliyi həddlərində yağıntının orta illik miqdarı Zəngilan stansiyasında 375 mm-dən, Füzuli stansiyasında 488 mm-ə qədər artır. Məlumdur ki, əksər hallarda yüksəkliyin hər 100 metr dəyişməsi ilə yağıntının miqdarı artır.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı bitkilərini vegetasiya dövründə rütubətli təmin etmək üçün, xüsusilə də pambıq, taxıl, bağçılıq və b. bitkiləri rütubətli təmin etmək üçün süni suvarmaya ehtiyac var. Böyük buxarlanma imkanına həm də Araz çayı və onu əhatə edən qanışlıqlar, kolluqlar və xırda meşəliklər malikdir. Araz çayının suları xırda kanallarla və arxlar vasitəsilə suvarmada istifadə üçün xeyli uzaq məsafələrə aparılır.

Çılpaq ərazilər və süxur çıxıntıları olan ərazilər və ya doymuş vəziyyətdə olan ərazilər rütubəti daha çox buxarlandırır, nəinki su və başqa səthlərdən olan sahələr. Nəticədə düz qarşılıqlı əlaqə yaranır, yağıntı nə qədər az olarsa ona uyğun olaraq nisbi rütubət də yüksək olur və əksinə havanın temperaturu nə qədər çox olduqca buxarlanma yüksək olur. Qeyd edək ki, göstərilən misallara əsasən ümumi qanunauyğunluq hiss olunur, yəni buxarlanma əmsali payız və qış dövrünə təsadüf edir. Yaxşı isə azalma nəzərə qarşı.

Arazyanı dağıtayı düzənliyi həddlərində illik rütubətlənmə əmsali 0,45-dən 0,94 mm arasında təbəddüd edir ki, bu da bu ərazilərdə yarımrütubətli quru subtropik iqlimin hakim olduğunu göstərir. Arazyanı ərazilər üçün rütubətlənmə əmsalının bu göstəriciləri müəyyən mənada torpaqəmələgəlmənin hidrotermik şəraitini xarakterizə edir.

Beləliklə, iqlimin yuxarıda qeyd olunan yerə yaxın qatlarını əhatə edən bütün elementləri, mezo və mikrorelyefin forması, meyilliyi və ekspozisiyasının yaranmasına fərqli şərait yaratmaqla, torpaqəmələgəlmədə torpaq örtüyünün formalaşmasını xarakterizə təsir edir.